

HUKUK MEKTEBİNİN DOĞUŞU

Nuran KOYUNCU*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde hukuk eğitimi medreselerde yapıldı. Medreselerin hukukçu yetiştirmede yetersiz kalması ve Tanzimat sonrasında hukuk alanında başlayan yenilik hareketleri, değişen ve yenilen hukukun uygulanmasında mükellef kişilerin yetiştirilmesi gereği, formel hukuk eğitimi verecek mektebin kuruluşunu sağladı. Osmanlı yargı teşkilatındaki yenilikler ve eğitimde modernleşme çabaları da hukuk mektebinin açılışında önemli rol oynadı. Yüksek öğrenim seviyesindeki ilk hukuk mektebi Mekteb-i Sultani bünyesinde kurulan Mekteb-i Hukuk-ı Sultani'dir. 1880 yılında ise Adliye Nezareti'ne bağlı olarak Mekteb-i Hukuk-ı Şahane açıldı ve bir süre sonra bu iki okul birleştirildi. Hukuk mektebi uzun bir dönem Darülfünun'dan bağımsız olarak eğitime devam etti ve nihayet 1909 yılında Darülfünun'a bağlandı.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı'da Hukuk Eğitimi, Medrese, Hukuk Mektebi, Mekteb-i Hukuk-ı Sultani, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane.*

THE EMERGENCE OF LAW SCHOOL

ABSTRACT

The law education had been trained in madrasahs, in the classical era of the Ottoman Empire. The falling down of the madrasahs in providing education to the jurists and the beginning modernization efforts in field of law and also the obligation of training people who should apply the changing and renewing law, had provided the establishment of the school that presents formal law education. The innovations in juridical system and the modernization efforts played an important role in opening of the law school. Mekteb-i Hukuk-ı Sultani was the first law school in the level of higher education which was established as a part of Mekteb-i Sultani. Mekteb-i Hukuk-ı Şahane which was depended on Adliye Nezareti (Ministry of Justice) was opened in 1880, and then, those two schools had unified. The law school continued the education independently from Darülfünun and finally from the date of 1909, the school connected to Darülfünun.

Key Words: *Law education in Ottoman, Masrasahs, Law school, Mekteb-i Hukuk-ı Sultani, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane.*

---

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi. nuranaykoyuncu@hotmail.com

GİRİŞ

Tanzimat pek çok şeyde olduğu gibi Osmanlı'nın hukuk sisteminde de önemli yeniliklerin ve değişimin habercisi oldu. Tanzimat'tan sonra yapılan hukuksal reformları, kanunlaştırma faaliyetleri ve adli kurumlarda yapılan yenilikler şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma faaliyetleri, mevcut şer'i düzenlemelerin kodifikasyonu ve batı menşeli yeni kanunların iktibası olarak gelişim gösterdi. Özellikle batıyla bütünleşme çabalarının eserleri olan ceza, ticaret ve arazi kanunlarının aktarılmasıyla, bu yepyeni hukuki düzenlemelerin uygulanması ve bu alanda etkin rol üstlenecek mükelleflerin yetişmesi önemli bir sorun olarak ortaya çıktı. Osmanlı yargı teşkilatında yaşanan değişim ve batılı usuldeki mahkemelerin kuruluşuyla birlikte medrese eğitimi almış kadı ve naiplerin dışında, formel hukuk eğitimi almış nitelikli personel ihtiyacı da hukuk mektebinin doğuşunda etkili oldu. Üniversite düzeyindeki ilk hukuk mektebi "Mekteb-i Sultani" (Galatasaray) bünyesinde kuruldu. Daha sonra Adliye Nezareti'ne bağlı olarak ayrı bir hukuk mektebi daha açıldı ve bir süre sonra Mekteb-i Sultani bünyesindeki mektep buraya nakledildi. 1886 yılında idaresi Maarif Nezareti'ne devredilen hukuk mektebi, 1909 yılına kadar Darülfünun'dan bağımsız olarak varlığını devam ettirdi.

Çalışmanın amacı medreselerden ayrı olarak eğitim veren hukuk mekteplerinin kuruluşu ve gelişimine ilişkin bilgiler vermektir.

I. HUKUK MEKTEBİ NEDEN KURULDU?

Hukuk mektebinin kuruluşunu sağlayan temel faktörler, kanunlaştırma hareketleri ve yargı teşkilatında meydana gelen değişimdir. Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat'ın ilanı ile başlayan ve Cumhuriyet'in ilânına kadar devam eden reform dönemi hukuk alanında da etkisini gösterdi¹. Osmanlı, 18. yüzyılın son dönemlerinde birçok alanda batıya yöneldi². Bu dönemde yenileşmenin gereği kabul edildi ancak bunun hangi yöntemle yapılacağı konusunda farklı görüşler ortaya çıktı. Başta Adliye Nazırı Cevdet Paşa tarafından savunulan ve daha muhafazakâr olan akıma göre, İslâm hukukunun kodifikasyonunu yani yürürlükteki hukuku ayrıntılarda değiştirip yenileyerek zamanın gereksinimlerine uygun hale getirmek, dolayısıyla geleneklerle modernleşmenin bir arada yürümesi sağlanarak

---

¹ OĞUZ, s. 198-199; VELDET, s. 139.

² KUBALI, s. 6.

meseleler çözümlenebilirdi³. 1858 tarihli Arazî Kanunnamesi⁴ ve 1869 tarihli Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye bu düşüncenin etkisiyle hazırlandı⁵. Bu dönemde İslâm hukukunun kullanılabilir bir biçimde sistemleştirilmesi çalışmaları, batılılaşma sürecinin yavaşlamasıyla ikili yapıların oluşumu, esasen eski mantığın yeniden canlanması olarak değerlendirildi⁶.

Büyük Vezir Âli Paşa⁷ tarafından savunulan diğer akım ise, batı hukukunun iktibas edilmesinden yanaydı. Âli Paşa özellikle Fransız Medenî Kanunu'nun büyük bir bölümünün benimsenmesini istedi⁸. Bu görüşün uygulanması bir süre ertelense de zamanla, kanun kodlarının dinî hüviyetinden sıyrılarak her kesime hitap eden düzenlemelerin yapılması gereği anlaşıldı⁹. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile dini azınlıklara sirayet eden eşitlik ilkesinin etkisiyle, Osmanlı tebaası arasında din ve ırk ayrımı olmaksızın bazı hukukî düzenlemeler yapıldı. 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde ilk defa "suçun kanuniliği" ilkesine dayanıldı¹⁰. 1851 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde iştirak ve tekerrüre ilişkin hükümler getirildi¹¹. 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde daha laik adımlar atıldı¹². Diğer taraftan iktisadî alandaki değişim rüzgârları, uluslararası ticari arenada yer alabilme ve uyum süreci bu alanda yeni kanunların yapılmasını gerektirdi. 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret bu vesilelerle yapıldı¹³. 30 Nisan 1860 tarihli "Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyl" adlı yasa gerçek anlamda yeni mahkemelerin (ticaret

³ AHMED CEVDET PAŞA, Ma'rûzât, s. 217; AHMED CEVDET PAŞA, Tezâkir, s. 63.

⁴ Veldet Arazî Kanunnamesini Tanzimat'tan sonra meydana getirilmiş en yerli kanun olarak tanımlamaktadır; VELDET, s. 180.

⁵ ÖZSUNAY, s. 93; LEWİS, s. 123; DAVISON, s. 22-23-28; KUBALI, s. 6 vd; VELDET, s. 187 vd.

⁶ BİRSEL, s. 23-107.

⁷ ÖZTUNA, s. 11 vd.

⁸ DAVISON, s. 21; AHMED CEVDET PAŞA, Ma'rûzât, s. 218; KUBALI, s. 7.

⁹ Ahmed Cevdet Paşa Fransız kanunlarının tercüme edilmesine karşı çıkanların en başındadır ve bir dönem bu tercümeyle engel olmuşlardır; AHMED CEVDET PAŞA, Ma'rûzât, s. 218; SADRAZAM ALİ PAŞA, s. 51.

¹⁰ TANER, s. 226; BERKES, s. 109-110; "Kanun hazırlanırken müsbet Avrupa mevzuatından ziyade Avrupa fikriyatından istifade edilmiştir"; VELDET, s. 376.

¹¹ TANER, s. 229.

¹² CİN-AKYILMAZ, s. 564.

¹³ Ticaret Kanunu'nun metni için bkz. *Düstur*, I.Tertip, C. I, s. 375 vd.; Özel hukuk alanında yapılmış ilk büyük kanundur, hükümlerinin büyük bir çoğunluğu Fransız Ticaret Kanunu'ndan iktibas edilmiştir; VELDET, s. 196-197; ENGELHARDT, s. 331.

mahkemeleri) kuruluşunu sağladı¹⁴. Mahkemelerde uygulanması gerekli usulü gösteren Ticaret Muhakeme Usulü Kanunu 1861 yılında¹⁵ ve son olarak Deniz Ticaret Kanunu (1864)¹⁶, çıkarılarak, ticaret hukuku alanında laikleşme süreci tamamlandı¹⁷. Devamında 1880 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu¹⁸, 1881 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu yürürlüğe konuldu¹⁹. Osmanlı'daki kanunlaştırma hareketlerinin başlamasında tabii hukuk doktrininin etkisi olmakla birlikte daha çok, devletin içinde bulunduğu zor durumdan kurtarma çabalarının etkili olduğu bir gerçektir²⁰. Ayrıca bu düzenlemelerin ortak yönü ya batılı prensiplerle yoğrulmuş ya da tamamen batıdan iktibas edilerek yapılmış olmalarıydı²¹.

Batı hukukunun böylece iktibas edilmesi, iktibas edilen yeni kanunların uygulanmasının sağlanması amacıyla yabancı hukukların incelenmesini gündeme getirdi ve yeni kanunları uygulayabilecek bir hukukçu kadrosunun yetiştirilmesi gereğini doğurdu²². Bunun için Adliye Nezareti'nde açılan "mevzuat kursları"nın yeterli olmadığı görülünce, asıl yapılması gerekenin, bir öğretim reformu gerçekleştirmek olduğu anlaşıldı.

Kanunlaştırma faaliyetleri, yargı teşkilatındaki değişimi de beraberinde getirdi. Esasen yargı teşkilatında yenilik o dönemde zaruri olmuştu. II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren, özellikle Batılı ülkelerle yapılan ticari sözleşmelere bağlı olarak artan ilişkiler, çeşitli hukuksal sorunları doğurdu. Avrupa usul ve teamüllerine yabancı olan kadılar, bu sorunları çözecek mesleki donanıma sahip değillerdi. Bu nedenle bir süre ticari uyuşmazlıklar, tüccarlar tarafından seçilen kişilerden oluşan şer'î kurallar dışında, ticari

---

¹⁴ 1860 (1276) tarihli "Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyl" adlı yasanın metni için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 445 vd.; Bu kanun uyarınca Ticaret Nezareti'nin idaresinde ticaret mahkemeleri oluşturuldu; VELDET, s. 197; BİLGİŞ, s. 1936.

¹⁵ 1861 tarihli "Usul-i Muhakeme-i Ticarete Dair Nizamname"nin metni için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 780 vd.; VELDET, s. 198.

¹⁶ *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 466, VELDET, s. 198.

¹⁷ BERKES, s. 222.

¹⁸ *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 251; VELDET, s. 199.

¹⁹ *Düstur*, I. Tertip, C. IV, s. 257; VELDET, s. 198; BOZKURT, Batı Hukuku, s. 104-108.

²⁰ VELDET, s. 166; KUBALI, s. 7.

²¹ Bozkurt, resepsiyon kavramını toptan ve kısmı olarak ikiye ayırdığını, toptan resepsiyonun yabancı bir hukuk düzeninin veya çok önemli temel yabancı kanunların tümüyle alınmasına küllî resepsiyon, yabancı hukuka ilişkin bir hukuki kurum ya da kavramın alınmasına da kısmî resepsiyon adı verildiğini belirtmektedir; BOZKURT, Batı Hukuku, s. 14-15.

²² YOLALICI, s. 292.

örf ve adetlere göre yargılama yapan özel bir meclis yoluyla halledildi. Ancak bu meclisler de yeterli gelmedi ve bir süre sonra bunlar karma ticaret mahkemesine dönüştürüldü²³. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle birlikte nizamiye mahkemelerinin kuruluşu yolunda adımlar atılmaya başlandı²⁴.

Yargı alanındaki yeniliklerde iç dinamikler kadar dış baskıların da etkili olduğu görülmekteydi. Tanzimat ve Islahat ile gayrimüslimlere vaad edilen eşitlik, hem gayrimüslimlerin hem de onları destekleyen yabancı devletlerin yoğun taleplerine hatta iç işlerine karışmaya kadar varacak müdahalelerine zemin hazırladı. Gayrimüslimlerin mahkemelere üyeliği ve şahitliklerinin kabul edilmesi gibi talepleri bir süre göz ardı edilmek istense de 1859 yılında yabancı devletlerce verilen kolektif memorandum Osmanlı Devleti'ne adli sahada çeşitli ıslahatları başlatma zorunluluğu hissettirdi²⁵. Bu süreçte yabancı devletler, Osmanlı'nın "yargılamanın aleniyeti prensibine tam manâsıyla uyması, mahkemelerde uygulanacak kanunların bir an önce hazırlanması, gayrimüslimlerin de kabul edilecekleri hukuk okullarının kurulması" gibi isteklerle ıslahat girişimlerine yönelik çeşitli raporlar hazırlamaya devam ettiler²⁶. Adli ıslahatın, tek hakimli sistemden toplu hakim sistemine geçilmesi ve mahkemelerde gayrimüslimlerin üyeliğinin kabul edilmesi gibi Osmanlı klasik dönemini oldukça aşan yenilikleri oldu²⁷. Adli alandaki bu yeniliklerin devamında Mekteb-i Sultani bünyesinde gayrimüslimlerin de kabul edildiği bir hukuk mektebi açıldı²⁸. Dolayısıyla adliye teşkilatında gayrimüslimlerin etkisiyle girilen yenilik hareketleri, hukuk mekteplerinin açılışında önemli rol oynadı.

Hukuk mektebinin kuruluşunu sağlayan sadece yukarıda bahsedilen mevzu hukuk alanındaki yenilikler ve yargı alanındaki değişim değildi. Aynı zamanda eğitim alanında başlayan modernleşme çabaları da hukuk mektebinin kuruluşunda önemli rol oynadı. Daha önce şer'i düzenlemelerin ağırlık taşıdığı bir eğitim sisteminin yetersizliği, kanunlaştırma hareketleriyle birlikte girilen dönemde iyice hissedildi. Kaldı ki mevcut eğitim kurumları son dönemlerde artık üstüne düşeni yapamamaya ve beklentileri karşılamamaya başladı²⁹.

²³ AKYILDIZ, s. 129-133.

²⁴ VELDET, s. 202.

²⁵ EKİNCİ, s. 38.

²⁶ ENGELHARDT, s. 319 vd.

²⁷ BELGESAY, s. 211 vd.

²⁸ EKİNCİ, s. 39vd.

²⁹ KOÇER, s. 234; YOLALICI, Trabzon Vilayeti'nde, s. 437.

Medreselerin kalitesi 16. yüzyıldan itibaren düşüşe geçti³⁰. Hukuk eğitiminin verildiği medreseler ve sonrasında kurulan Muallimhane-i Nüvvapların da şer’i mahkemelere dahi yeterli eleman yetiştirmekten aciz duruma gelmesi ve yetişenlerin de yeni kanunların dilinden anlamayışı, hukuk mektebinin kuruluşunu hızlandırdı³¹.

Şimdi hukuk mektebinin kuruluş aşamaları hakkında bilgiler verelim.

II. İLK HUKUK MEKTEBİNİN DOĞUŞU

Adliye Nezareti tarafından, nizamiye mahkemeleri için lüzumlu elemanları yetiştirmek ve onlara gerekli kanunlarla hukuk usul ve prensiplerini öğretmek üzere 2 Temmuz 1870 tarihinde “Kavanin ve Nizamât Dershane-i” oluşturuldu³². Hukuk mektebinin kuruluşunun ilk adımını teşkil eden bu dersane kısa vadeli bir çözüm getirirse de giderek artan ihtiyacı karşılamakta yetersiz kaldı. Hukuk eğitiminin yüksek öğrenim seviyesindeki ilk oluşumu, 1874 kurulan “Mekteb-i Hukuk-ı Sultanî”dir. 1880 de ise Adliye Nezareti’ne bağlı olarak “Mekteb-i Hukuk-ı Şahane” açıldı.

A. MEKTEB-İ SULTANİ BÜNYESİNDE HUKUK MEKTEBİNİN KURULMASI (MEKTEB-İ HUKUK-I SULTANİ)

Mekteb-i Sultanî tarihinin dönüm noktalarından birisi okul bünyesinde “Darülfünun-ı Sultanî” adıyla bir üniversitenin kurulmasıdır. Bundan önce Darülfünun kurma teşebbüsü, iki kez başarısız oldu³³. Bu başarısızlıkta, Osmanlı’nın başlattığı yenilik sürecinin her kesimde farklı algılanmasının yarattığı sorunların ötesinde yüksek öğrenim seviyesine uygun öğrenci

³⁰ GİBB-BOWEN, s. 104-113; ANTEL, s. 441.

³¹ 1854 yılında Süleymaniye cami civarında bir binada muallimhane-i nüvvap adıyla kadı yetiştirmek üzere bir okul açıldı. Bu okul kadı eğitimini klasik medrese eğitiminin dışına çıkardı; BOZKURT, Hukuk Eğitiminin Tarihçesi, s. 54.

³² UNAT, s. 74.

³³ İlk teşebbüste Darülfünun 1845’te kurulan Geçici Maarif Meclisi’nde açılması kararlaştırılmış ancak bina inşa çalışmalarının gecikmesi nedeniyle bir türlü faaliyete geçirilemedi. 1863’te Darülfünun’da dersler halka açık olarak yapılmaya başlansa da iki sene sonra öğrenci mezun edemedi kapandı. İkinci teşebbüs ise 1 Eylül 1869’da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandıktan sonradır. Nizamnamede “*Darülfünun-ı Osmanî*” adıyla bir üniversitenin açılması uygun görüldü ve Nizamnamenin, elli maddelik kısmı Darülfünun’a ayrıldı. Nizamnamede Darülfünun’un içinde hukuk bölümünün de bulunduğu üç şubeden oluşacağı beyan edilse de daha sonra ilan edilen ders programlarında ayrı şubelerin bulunmadığı, görülmektedir. Darülfünun’un kuruluşu adına yapılan bu ikinci girişim de kısa süreli oldu, eğitim öğretim iki yıl kadar devam etti ve sonrasında okul kapandı; İHSANOĞLU, İstanbul’da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri, s. 397 vd.

bulunamayışı³⁴, maddi imkânların sınırlı oluşu, eğitim kadrosunun yetersizliği ve eğitimin idari açıdan hala düzenli bir sisteme bağlanmayışının daha etkili olduğu görüldü.

1873 yılında Galatasaray Sultani'sinin Gülhane'de bir binaya nakledilmesi üzerine³⁵ 20 Nisan 1874 tarihinde, Mekteb-i Sultani dâhilinde Mülkiye Mühendis Mektebi'nin kurulmasına dair iradeyle³⁶ ilk yüksek öğretimin kuruluşu gerçekleştirildi. Mülkiye Mühendis Mektebi'nin kuruluş çalışmaları devam ederken, 1874 senesi yazında, dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa³⁷, Mekteb-i Sultani'nin yeni müdürü Sava Paşa'ya³⁸ hukuk mektebinin de kurulmasını emretti. "*Safvet Paşa yazısında, daha önce Mekteb-i Sultani müfredatında Mecelle, Roma Hukuku ve Milletler Hukuku gibi dersler okutulduğunu, şimdi bu derslerin orta tedarisattan ayrılarak mektep dâhilinde, mezun olmuş diplomalı talebelere tahsis edilmek üzere bir hukuk mektebi kurulması gereğine değindi*"³⁹. Bununla birlikte o tarihlerde halen hukuk mektebinin ayrı bir bölüm olarak açılması yerine Mektebi Sultani içinde açılan sınıfa hukuk derslerinin okutulacağı bir sınıf eklenmesi ve böylelikle masrafların azaltılabileceği hususu tartışıldı⁴⁰. Nihayet 1874 yılında Adliye Nezareti'nin memur gereksinimini karşılamak üzere, Mekteb-i Sultani içinde bir hukuk mektebi açıldı⁴¹.

³⁴ ERGİN, s. 453-460.

³⁵ Mekteb-i Sultani'nin Gülhane'ye nakli için gerekli olan masraf "tertibat-ı fevkalededen" karşılandı; BOA, *MFMKT*, Nr. 12/42, 8 Temmuz 1873; BOA, *MFMKT*, Nr. 13/23, 26 Eylül 1873; Sultani mektebine dönüştürülecek Gülhane'deki mektebin bazı kısımlarının tamiri gerektiği için hemen bir kalfa gönderilmesi uygun görüldü; BOA, *MFMKT*, Nr. 11/125, 2 Temmuz 1873; Engelhardt Okulun Gülhane'ye nakledilmesini Fransız izlerinin silinmek istenmesi şeklinde yorumlamaktadır; ENGELHARDT, s. 320.

³⁶ BOA, *İ.DH.*, Nr. 682/47568, 18 Nisan 1874.

³⁷ Ahmed Cevdet Paşa'dan boşalan Maarif Nezareti'ne daha önce Maliye ve Adliye Nazırlığı, Şuray-ı Devlet azalığı, Maarif Meclisi azalığı gibi görevleri üstlenen Safvet Paşa atandı; BOA, *İ.DH.*, Nr. 682/47561, 5 Nisan 1874.

³⁸ Fotyadı Efendi Sisam Beyliğine ve Sava Paşa Mekteb-i Sultani müdürlüğüne tayin edildi; BOA, *İ.DH.*, Nr. 686/47801, 5 Haziran 1874.

³⁹ ENGİN, (agsfrance.free.fr/pdf/ darulfunusult).

⁴⁰ Avrupa'ya gönderilen Sanayi Mektebi öğrencilerinin geri çağrılmasından dolayı bunlara yıllık ödenen tahsisatla Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye Mühendishanesi açmaktansa bu paranın bir kısmı ile Mekteb-i Sultani'de açılan sınıfa hukuk derslerinin okutulacağı bir sınıf daha ilave olunarak ders programlarının düzenlenmesi, ayrıca Avrupa'dan gelen öğrencilerin öğrendikleri sanatlarını Mekteb-i Sanayi'de icra etmek için tahsisat ayrılması düşünüldü; BOA, *MFMKT*, Nr. 31/78, 14 Eylül 1875.

⁴¹ BOZKURT, Hukuk Eğitiminin Tarihçesi, s. 55.

Hukuk mektebinin o dönemde ilk olarak Mekteb-i Sultani bünyesinde oluşturulması esasen bir tesadüf değildi. Her şeyden önce Safvet Paşa'nın da ifade ettiği gibi bir kısım hukuk dersleri zaten Mekteb-i Sultani müfredatında bulunmaktaydı⁴². Hukuk mektebinin burada açılması masrafların azaltılması varolan alt yapının değerlendirilmesi anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan gayrimüslim tebaanın koruyuculuğunu üstlenen devletlerin taleplerinden birisi de gayrimüslimlerin içinde olabileceği bir hukuk mektebinin açılmasıydı⁴³. Osmanlı Devleti'nin hukuk alanındaki reformları da bu alanda eğitim verecek bir hukuk mektebinin açılmasını gerektiriyordu. Böylelikle hukuk mektebinin, Fransızların teşvikiyle oluşturulan⁴⁴ ve hocalarının bir kısmı yabancı olan bu okulda kurulması mantıklı görüldü.

1. Mekteb-i Sultani Bünyesinde Kurulan Hukuk Mektebinin Nizamnamesi

Nizamnamenin başında mektebin kurulma gerekçesi, “*halkın davalarına bakılması ve hukukun korunması için mükellef kişilerin yetiştirilmesi ve burayı tamamlayanların Adliye Nezareti'nce çeşitli memuriyet ve hizmetlerde istihdam edilmesi*” olarak belirtildi. Mekteb-i Sultani bünyesinde kurulan hukuk mektebi nizamnamesinde⁴⁵ eğitim faaliyetleriyle ilgili çeşitli düzenlemeler yapıldı.

Her şeyden önce hukuk mektebine kayıt ve kabul olunacak öğrencilerin, Mekteb-i Sultani ile idadi mekteplerinden diploma almış olması gerekmektedir. Dolayısıyla hukuk mektebi lise seviyesindeki Mekteb-i Sultani bünyesinde kurulsa da bir yüksek öğrenim kurumuydu.

---

⁴² “*Mekteb-i Sultani 1873'de Galatasaray'dan Gülhane'ye nakledildiğinde, dönemin Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa, bu mektebin ileri sınıflarında “Mecelle” ve “Roma Hukuku”nun tedrisini sağladı. Böylece kurulacak hukuk mektebinin de ilk tohumları atıldı*”; İHSANOĞ-LU, Darülfünun, C. 1, s. 139-140.

⁴³ EKİNCİ, s. 39 vd.

⁴⁴ “*22 Şubat 1867 de Bâbiâli'ye bir muhtura veren Fransa, Islahat Fermanı'nın ruhuna uygun hareket edilmesini istedi. Muhtırada daha çok eğitim alanında yapılması gerekli islahata üzerinde duruluyor ve lise seviyesinde okulların açılması tavsiye diliyordu. İstanbul'da Fransız Maarif sistemine göre bir lise açılması konusunda ilk resmi görüşmelere 15 Mart 1876'de Paris Sefiri Cemil Paşa ve Fransız Hariciye Nazırı Le Marquis de Moustier arasında başlandı. Bu konuda anlaşmaya varılarak Fransız desteği sağlandı. Fransızlar okulun lise seviyesinde olmasını, cins ve din farkı gözetilmeksizin öğrenci alınmasını, öğretimin Fransızca olmasını ve yönetiminde Fransız öğretmenlerin elinde bulunmasını istiyorlardı. Osmanlı devlet adamları ise öğretimin Türkçe yapılmasında ısrar ediyordu. Sonuçta Bâbiâli bazı derslerin Türkçe okutulması şartıyla Fransız teklifini kabul etti*”; TDVİA, s. 323-324.

⁴⁵ 25 Ocak 1876 tarihli nizamname için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C. III, s. 438-448.

Mekteb-i Sultani ve İdadi mekteplerinden başka, İstanbul ve taşrada bulunan okullardan mezun olanlar arasında, söz konusu mektep öğrencilerinin seviyesinde bulunduğu sınav sonucu anlaşılanlar da doğrudan hukuk mektebinin birinci sınıfına kabul edilecekti. Bu sınavda başarı gösteremeyenler için ise eksikliklerini gidermeleri amacıyla Mekteb-i Sultani’de özel bir sınıf açılıp, stajyer sıfatıyla, bir veya iki yıl eğitim gördükten sonra, yapılan sınavdaki başarı durumlarına göre hukuk mektebinin birinci veya ikinci sınıfına devam etmesi düzenlendi⁴⁶.

Nizamnameye göre hukuk mektebine kabul edilen talebenin ismi, yaşı, ikametgâhı ve memleketi koçanlı defterlere yazılırdı. Öğrencilere kayıt olduklarına dair özel bir belge verilir ve bunlar, mektebin devamlı talebesi sayılırdı⁴⁷. Mektepte okunacak derslere dışarıdan katılmak isteyenlerin, devam etme ve imtihana girme mecburiyetleri olmaz, bunlara diploma değil, öğretmenleri tarafından birer tasdikname verilirdi. Dersleri dışarıdan takip edenler ise kayıt altında tutulur ve bunlara da birer giriş belgesi verilirdi⁴⁸.

Devamlı öğrenciler, günlük işlenen derslere devam etmek, öğretmenler tarafından yöneltilen soruları cevaplandırmak ve senede dört defa belirli dönemlerde idareye müracaat edip “anskripsiyon” olarak ifade olunan kayıt pusulalarını almak ve sene sonu imtihanları ile eğitim sürelerinin sonunda “doktora” yani bitirme imtihanlarını sözlü ve yazılı olarak vermek zorundaydı⁴⁹.

Mektebin bütün öğretmenlerinde, öğrencilerin isimlerinin yazılı olduğu bir defter bulunur ve her gün, derslerin başlamasından önce, talebenin yoklaması alınıp gelmeyen öğrencilere işaret konulur, mevcut öğrencilere ise, sorulan sorulara verecekleri cevaplara göre not verilirdi. Öğretmenlerin herhangi bir öğrenci hakkında düşüncesi olursa, bunu mülâhaza kısmında belirtip, dersler bittikten sonra bu defter, idareye teslim edilirdi⁵⁰.

Mektep özel kaleminde bulundurulması gereken defterlerden başka, altıncı maddede belirtildiği üzere, öğretmenler tarafından günlük olarak idareye verilen ders cetvellerindeki işaretlerin kaydı için bir de esas defter

---

⁴⁶ Aynı belge, (madde 1-2).

⁴⁷ Aynı belge, (madde 3)

⁴⁸ Aynı belge, (madde 4)

⁴⁹ Aynı belge, (madde 5)

⁵⁰ Aynı belge, (madde 6)

bulunurdu. Bu deftere öğrencilerin isimleri ile sınıfları ve okudukları dersler yazılır, öğretmenlerin işaretleri ile talebenin hal ve hareketleri konusunda idarenin görüşü kısaca kaydedilirdi⁵¹.

Beşinci maddede belirtildiği üzere, öğrencilere belirli dönemlerde gereken kayıt pusulaları için esas defterde yazılı işaretlere bakılırdı. Buna göre, iki ay içinde geçerli bir engeli olmadan dört defa gelmeyenler ve öğretmenlerin sorularına sürekli yanlış cevap verenler veya hal veya hareketleri bozuk olanlar, anskripsiyon isteme hakkını kaybederdi. Yıl içinde gereken dört anskripsiyonu alamayanların yıl sonu imtihanına kabul edilmemeleri sebebinin esas defterin mülâhaza kısmında gösterilmesi ve bu iki cezanın verilmesinde müdür ve diğer öğretmenlerin onaylarının da alınması öngörülürdü⁵².

Ders dönemi boyunca öğretmenlerin sorduğu sorulara hakkıyla cevap verip anskripsiyonlarını tamamen alanlar ve bu esnada hal ve hareketleri iyi olanlar yılsonu imtihanına kabul edilirdiler. Yılsonu imtihanı yazılı ve sözlü olup, imtihan zamanında müdür ve öğretmenler toplanarak öncelikle, yazılı imtihan evrakını kontrol ederler, geçerli kabul ettiklerine not verirlerdi. Daha sonra sözlü imtihana başlanırdı. Yazılı imtihanda başarılı olamayanlar, üç ay sonra tekrar imtihana girmek üzere cedvelden çıkarılırdı⁵³.

Hukuk mektebi müfredatı dört yıl içinde tamamlanırdı. Avrupa ülkelerindeki mekteplerde öğrenim süresi yedi ay ise de, öğretmenlerin öğrettiklerinden daha fazla yararlanabilme amacıyla hukuk mektebindeki eğitim için dokuz ay uygun görüldü. Bu sürenin sekiz ayı öğrenime, yirmi günü tekrara, on günü imtihana ayrılırdı⁵⁴.

Dört sene boyunca derslere devam eden ve her yıl dört defa kayıt yenileyerek yılsonlarında imtihanlarını başarıyla verebilenlerin, dördüncü yılın sonunda doktora yani bitirme imtihanına kabul edilmeleri öngörülürdü. Doktora yani bitirme sınavı, onuncu maddede gösterilen şartlara göre yazılı ve sözlü olarak yapıldığı için sınav sonunda, doktora adayı olan öğrenci ilmi bir mesele üzerine bir tez kaleme alıp konuyu, Maarif Nezaret temsilcileri, müdür ve öğretmenlerden oluşan bir kurulda savunur ve başarılı olduğu takdirde doktor unvanını alırdı⁵⁵.

---

⁵¹ Aynı belge, (madde 7)

⁵² Aynı belge, (madde 8)

⁵³ Aynı belge, (madde 9-10)

⁵⁴ Aynı belge,(madde 11-12)

⁵⁵ Aynı belge,(madde 13-14)

Doktora sınavında başarılı olamayan veya bitirme tezini yazamayanlar haklarını tamamen kaybetmez, bunlara doktoradan daha hafif bir imtihan yapıp “lisansiyeye”, yani mezuniyet unvanı verilir. Doktor unvanını kazananlar yargıç olarak devlet hizmetinde görev alabilir, lisansiyeye diploması alanlar ise ülkenin her tarafında dava vekilliği yapabiliyordu⁵⁶.

Hukuk mektebine kaydedilen öğrencilerden öğrenimleri boyunca, kayıt yenileme işlemleri ve diploma için hiçbir ücret istenmez, yalnız dördüncü yıl sonunda hazırladıkları tezi kendi imkânları ile bastırırlardı⁵⁷.

Nizamnameye göre hukuk mektebinin müfredatında Fıkıh (İslâm hukuku), Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (Medeni hukuk), Usûl-i Fıkıh (Fıkıh usulü), Hukuk-u Umumiye (Hukuk ilminin geçmiş dönemlerdeki durumunun kısaca gözden geçirilmesi), Kavanin ve Nizam-ı Devlet-i Aliyye (Osmanlı Devleti’nin kanun ve nizamları), Roma Kavanini (Roma kanunları), Kanun-ı Ticaret (Ticaret kanunu, Usûl-i Muhakeme (Muhakeme usulü), Kanun-ı Ceza ve Usûl-ı İstintak (Ceza kanunu ve sorgulama usulü), Kavanin-i Bahriye (Denizcilik kanunları), Hukuk-ı Düvel ve Milet (Devletlerarası ve milletlerarası hukuk), Muahadat (Anlaşmalar), Ekonomi Politik (Servet-i milel veya iktisat) dersleri yer aldı⁵⁸.

Darülfünun’daki bu hukuk mektebinde ilk kez kapsamlı ve Batı’ya dönük bir hukuk programı izlendi. Eğitim büyük ölçüde yabancı ve Müslüman olmayan hocalar tarafından yürütüldü ve programda İslam hukukuna ilişkin derslere çok az yer verildi⁵⁹. Bu nedenle de hukuk mektebindeki dersler Türkçe ve Fransızca olarak okutuldu⁶⁰.

2. Hukuk Mektebinin Taşınma Meselesi, Eğitimine Ara Verilmesi ve Kapanması

1876 yılında, Mekteb-i Sultani’nin Galatasaray binasına geri taşınması kararlaştırıldı dolayısıyla Darülfünun-ı Sultani’nin de aynı binaya gitmesi

⁵⁶ Aynı belge, (madde 15-16)

⁵⁷ Aynı belge, (madde 17)

⁵⁸ Aynı belge, (madde 18)

⁵⁹ TEKELİ-İLKİN, s. 183.

⁶⁰ Osman Nuri Ergin öğretim dilinin Türkçe ve Fransızca olmasını “*Bu devirlerde Türkçe yazılmış ve basılmış kitaplar olmadığı için ‘kaffe-i ulum ve fununun lisan-ı resmimizde tedris olunmak üzere muktedir’ muallimler ve müstevfa [yeterli ve dolgun olan] kitaplar husule gelinceye kadar Darülfünun-ı cedide talim ve taallumunun hem Türkçe, hem Fransızca cereyan etmesi kabul edilmişti.*” şeklinde açıklamaktadır; ERGİN, s. 584.

gerekti⁶¹. O dönemde hukuk mektebinde tahsil gören Bâbîâli memurları bu fikre şiddetle karşı çıktı hatta hukuk mektebinin Darülfünun-ı Sultani'den ayrılarak Adliye dairesinde açılmasının daha uygun olacağını ileri sürdüler. Ancak Sava Paşa hukuk mektebinin Darülfünun'dan ayrılmasını istemedi ve sonuç olarak hukuk mektebi, Darülfünun-ı Sultani bünyesinde kalmaya devam etti⁶².

1876-1877 döneminde hukuk mektebinde 61 öğrenci öğretim görmekteyken Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ve ülkenin mali krize girmesi nedeniyle, tasarrufa yönelik olarak Darülfünun-ı Sultani'de derslere son verildi⁶³. Bu husus Meclis-i Mebusan'da tartışıldı ve hukuk mektebinin tasarruf nedeniyle mezun vermesine bir yıl kala lağv edilişi özellikle İstanbul milletvekili Sulidi Efendi tarafından şiddetle eleştirildi⁶⁴. Sonuçta Sulidi Efendi'nin mektebin tekrar açılması yönündeki teklifi kabul gördü ve dönemin mektep müdürü tarafından gazetelere ilanlar verildi⁶⁵. İlanlarda

⁶¹ TDVİA, s. 325.

⁶² “Hukuk mektebinde ders veren muallimlerden bir kısmı Mekteb-i Sultani hocalarıdır ve bunların maaşlarına yapılan ufak bir zamla bu okulda ders vermeleri sağlanmıştır. Eğer hukuk mektebi ayrılır ise, yapılan bu zamla yetinmeyecekleri gibi, ek ders vermek için de vakitleri olmayacaktır. Mektebin taşınmasıyla birlikte okulun idari işlerini yürütecek yeni memurlara ihtiyaç duyulacaktır. Bunun da hazineye ek masraflar getirmesi kaçınılmazdır. Avrupa'nın birçok ülkesine tahsile giden talebeler döndüklerinde Türkçe'yi ve fıkıh ilmini bilemediklerinden mahkemelerde ve diğer hizmetlerde istihdam edilememektedirler. Bunun haricinde, tahsil esnasında kazandıkları kötü fikirlerle de devlete ve millete zararları dokunmaktadır. Hukuk mektebinin açılması ile bu gibilerin İstanbul'a gelip hukuk ilmini senelik 25-30 liraya yatılı olarak tahsil etmeleri sağlanmıştır. Zaten bu mektebin kuruluş sebeplerinden birisi de bu talebelerin ayağı ecebi mekteplerinden kesmek idi. Eğer hukuk mektebi Galatasaray'dan ayrılırsa yatılı talebe kabul edilemeyecektir. Hukuk ile Turuk ve Maa-bir mekteplerine devam eden talebeler, birinci ve ikinci sene, aynı Avrupa üniversitelerinde olduğu gibi, Edebiyat Mektebi'nin derslerine devam etmektedirler. Eğer hukuk mektebi ayrı yerde olursa talebeler Galatasaray'da verilmekte olan Edebiyat Mektebi derslerini takipte zorluk çekeceklerdir. Mektebin ayrılmasını gidip-gelmenin zorluğundan isteyen memurlar ve diğerleri, “İlim Çin'de bile olsa gidip öğreniniz” hadis-i şerifine ters düşmektedirler”; EN-GİN, agsfrance.free.fr/pdf/darulfununusult); İHSANOĞLU, Darülfünun, C. I, s. 150.

⁶³ Ergin bu dönemde Darülfünun'un tatilinde Sava Paşa'dan sonra Mekteb-i Sultani müdürlüğüne getirilen Ali Suavi'nin padişaha sunduğu “mektepte Müslim gayrimüslim öğrenci sayısının mukayesesi ve gayrimüslim muallimlerinin kanunsuz hareketlerinden” bahsettiği arzusunun da etkili olduğunu belirtmektedir. İHSANOĞLU, Darülfünun, C. I, s. 144-145.

⁶⁴ İstanbul milletvekili Sulidi Efendi konuşmasında “hukuk mektebi mutlak bir zarurettir. Devlet ilmi malumatı olan memurları şiddetle ihtiyacımız olan iyi hakimleri temin edecektir. Mahkemeler hukukun ne olduğunu bilir hakimlerimizin yokluğu yüzünden adaletin dağıldığı yer olmaktan çıkmış başka bir şey olmuştur. Binaenaleyh tahsillerini bitirmeye bir sene kalmış talebelere bu imkanı vermek için mektebin tekrar açılacağını ümit etmek isterim” demiştir; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293=1877, Ellibeşinci inikad, s. 393.

⁶⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293=1877, Ellibeşinci inikad, s. 393.

“hukuk mektebinin kapanmadığı sinin-i sabıka misilli mah-i haziranın ahurında şakirdanın imtihanlarının icra olunacağı ve Sulidi Efendi dahi isteği doğrultusunda her sabah derslerine ve imtihana gelebileceği gazeteniz vasıtasıyla ilan olunur” denildi⁶⁶. Vakit gazetesindeki ilanda “Mekteb-i Sultani derununda bulunan hukuk mektebinin yeniden açılmasına Maarif Nezaretince karar verildiği 16 Ekim pazartesi günü sabahı derslere başlanacağı ve eski talebelerin ve yeni kayıt yaptıracak olanların Galatasaray Mektebi kalemine müracaat etmesi” istenildi⁶⁷. Öğretime 28 Ekim 1878’de yeniden başlandı⁶⁸.

1880 yılında hukuk mektebinin ilk mezunları, biri Rum, biri Müslüman ve beşi de Ermeni olmak üzere toplam yedi talebeydi. Bunlar Sadık Bey, Hırsto Foridi, Torozyan, Uncuyan, Zoryan, Bezzazyan ve Bülbülyan Efendiler” di⁶⁹. Bu dönemde Mekteb-i Sultani’nin eski müdürü Sava Paşa ve Belçika Sefareti Baş Tercümanı Mösyö Kalinos da hukuk mektebinde derslere başladı. 1881 yılında hukuk mektebinden lisansiye unvanı ile mezun olan altı öğrenci arasında Müslüman öğrenci bulunmamaktaydı. Bu öğrenciler pratik bilgilerini geliştirmeleri amacıyla, çeşitli mahkemelere tayin edildiler⁷⁰. Aynı yıl Ohannes Karakaşyan adlı öğrenci ödünç konulu tezini Karşılaştırmalı Hukuk’a göre ele alıp değerlendirdi, tezini tamamlayıp jüri önünde savunarak ilk kez “hukuk doktoru” unvanını aldı⁷¹.

1881 yılından sonra Darülfünun-ı Sultani’deki Hukuk ile Turuk ve Maabir Mekteplerinin faaliyetlerine rastlanmamaktadır. Nitekim gazete haberleri de bunu doğrulamaktadır. Bünyesinde Mühendislik ve Hukuk mekteplerini barındıran bu okul geçmişteki örneklerinden farklı olarak mezun verebildi ve 1881 yılında eğitim faaliyetlerini sonlandırdı. 1881 yılında Mekteb-i Sultani’deki hukuk mektebi, Adalet Nezareti’ne bağlı hukuk mektebinin açılışıyla öğrencileriyle birlikte buraya nakledildi⁷².

⁶⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293=1877, Ellibeşinci inikad, s. 393.

⁶⁷ *Vakit*, no. 1.079, 15 Şevval 1295/30 Eylül 1294, s. 4; İHSANOĞLU, Darülfünun, C. I, s. 151.

⁶⁸ İHSANOĞLU, Darülfünun Tarihçesine Giriş (II), s. 214.

⁶⁹ GEDİKLİ, s. 97.

⁷⁰ İHSANOĞLU, Darülfünun, C. I, s. 152-153; ENGİN, *agsfrance.free.fr/pdf/darulfununu-sult*); GEDİKLİ, s. 97.

⁷¹ AKMAN, s. 70-71.

⁷² Mekteb-ı Sultani dahilindeki hukuk mektebinin, Adliye Nezareti’ne nakli hususunda, öğrenci ve muallimlerinin ne şekilde hareket edecekleri bildirildi; BOA, *MF.MKT*, Nr. 68/53, 5 Eylül 1881; Mekteb-i Sultani dahilindeki hukuk mektebinin talebelerinin Adliye’deki hukuk mektebine devam etmeleri kararlaştırıldı; BOA, *MF.MKT*, Nr. 70/5, 7 Eylül 1881; Mekteb-i Sultani bünyesindeki hukuk mektebinin Adliye’ye nakli konusunda imtihanların nasıl ve ne

B.1878 TARİHLİ NİZAMNAMEYE GÖRE ADLİYE NEZARETİ'NE BAĞLI HUKUK MEKTEBİNİN KURULUŞU (MEKTEB-İ HUKUK-I ŞAHANE)

Darülfünun-i Sultani'deki hukuk mektebinden ayrı olarak artan ihtiyacı karşılamak üzere İstanbul'da bir hukuk mektebinin kurulması düşünüldü ve nihayet adli ve siyasi kanunların ve devletin hukuka ilişkin usul ve düzenlemelerinin eğitimi amacıyla Adliye Nezareti'ne bağlı bir hukuk mektebi kuruldu. Darülfünun Sultani'deki hukuk mektebinden ayrı bir hukuk mektebinin açılması gerek Maarif Meclisi'nde gerekse Şuray-ı Devlet'te yapılan görüşmelerle gündeme taşındı. 1878 yılında hukuk mektebi nizamnamesi hazırlanarak padişahın onayına sunuldu⁷³. Bununla birlikte hukuk mektebinin öğrenci alması ve açılış töreni 1880 tarihinde gerçekleştirilebildi⁷⁴ ve aynı yıl içinde (1880-1881) eğitim ve öğretim faaliyetlerine başladı⁷⁵.

Dönemin Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa açılış gününde “*Efendilerim, ilm-i hukukun lüzum ve faidesi ve bizim buna ne mertebe muhtaç olduğumuz mâlûm ve müsellemdir. Dersaadette (İstanbul'da) bir hukuk mektebi küşadı (açılması) arzu olunuyordu. Divan-ı Ahkâmı Adliyenin teşkilinde bunun bir mertebe daha ehemmiyeti arttı... Efendiler; tahsil edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür. Biliyorsunuz ki hesap ve hendese ve kimya gibi ulum-u aklıyeyi tâlim için peygamberler gelmedi ama kavanin-i şer'iyeyi telkin ve tebliği için peygamberler geldi. Bu babta başka delil iradına hâcet görmem*” sözleriyle hukuk eğitiminin önemini vurguladı⁷⁶.

1881 yılında Mektebi Sultani'deki hukuk mektebi de Adliye Nezareti'ne bağlı hukuk mektebine nakledilerek, iki hukuk mektebi birleştirildi⁷⁷. Bu

zaman yapılacağı belirlendi; BOA, *MF.MKT*, Nr.70/50, 25 Eylül 1881.

⁷³ Bkz. Nizamname için *Düster*, I. Tertip, C. IV, s. 444-450.

⁷⁴ Mabeyn katibi Süreyya Adliye, Maarif, Nafia nazırları Adliye müsteşarı ve Paşaların katılımıyla bu tarihte resmi açılış yapıldı. Ayrıca açılışta hocalar, okul müdürü ve öğrenciler de hazır bulundu; BOA, *İ.DH*, Nr. 808/65344, 15 Haziran 1880.

⁷⁵ 1881 Mekteb-i Hukuk birinci sınıf talebesine Kanun-u Ticaret'le Hukuk-u Ticariye sonra da ikinci sınıf talebesine de Hukuk-u Düvel okuttu; PAKALIN, s. 102.

⁷⁶ BİLSEL, s. 82.

⁷⁷ Mekteb-ı Sultani dahilindeki hukuk mektebinin, Adliye Nezareti'ne nakli hususunda, öğrenci ve muallimlerinin ne şekilde hareket edecekleri bildirildi; BOA, *MF.MKT*, Nr. 68/53, 15 Eylül 1880; BOA, *MF.MKT*, Nr. 70/5, 7 Eylül 1881; BOA, *MF.MKT*, Nr. 70/50, 25 Eylül 1881; Galatasaray'da bulunan Maarif Nezareti'ne bağlı hukuk mektebi ile Adliye Nezareti'ne bağlı hukuk mektebinin birleştirilmesi hususu Meclis-i Mahsus'ta görüşüldü; BOA, *i.MMS*, Nr. 134/5728, 30 Ekim 1881.

nakille birlikte Sultani'deki hukuk talebelerinin yeni açılan hukuk mektebine devam etmeleri kararlaştırıldı⁷⁸.

Adliye dairesindeki hukuk mektebine 1883 tarihinde ayrı bir dersane inşa edildi⁷⁹ ve bu bina değişik tarihlerde tamir edilerek yenilendi. Daha sonraki yıllarda hukuk mektebinin lisan mektebinden boşalan binaya geçici olarak nakli görüldü ve bu bina Adliye Nezareti'ne devredildi.

1. 1878 Tarihli Hukuk Mektebi Nizamnamesi

Mekteb nizamnamesinde eğitimin, gündüz yapılması ve süresi de 3 yıl olarak düzenlendi. Buradan mezun olanların adliye teşkilatında istidam edilebileceği gibi istekli olanların deavi vekâletinde de görevlendirilebileceği belirtildi. Derslerin çeşidi değişik olmakla birlikte başlıcaları: “*Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, Arazi Kanunu, Tapu ve Emlak Nizamnameleri, Ceza Kanunu, Ticaret Beriye ve Bahriye Kanunları, Usulü Muhakeme Hukukiyesi ve Cezaîyyesi Kanunları, Usulü Tanzim Alam İlmi Hukuku Milel, Muamelatı Ecnebiyeye Müteallik Uhud ve Nizam ve Mukavelat ve Fransızca Lisanı*”dır. Yıllık derslerin ise öğretmenler heyetince belirlenmesi, yeniden ilavesi gereken derslerin de yine bu heyetçe belirlenip listeye eklenmesi ve bunun Adliye Nezareti'nin tasdiğiyle ilan edilmesi ifade edildi. Mektepteki eğitim dili ise Osmanlıca olarak belirlendi.

Mektebin örgün eğitiminin; cuma ve pazar günlerinde, resmi tatillerde ve sınavlardan sonraki bir ay ve mevsimin en hararetli zamanlarında tatil edileceği belirtildi.

Nizamnameye göre mektebin idare heyeti, bir müdür, bir müdür yardımcısı ve yeteri kadar görevliden oluşur ve bunlar Adliye Nezareti'nce tayin edilir ve yalnızca müdürün memuriyeti hakkında Padişah'ın buyruğu aranır. Müdürün görevleri, mektebin düzen ve intizamını ve öğrencilerin düzenli şekilde devamını sağlamak, mektebin malvarlığı ve eşyalarının muhasebesini tutmak, mektebin idaresiyle ilgili konularda yetkili öğretmenlerle müzakere edip kararları Adliye Nezareti'ne yazılı olarak beyan etmek, öğrencilerin mektebe kabulü için gerekli işlemleri yapmak ve diğer konularda mektebin iyi idaresine dikkat etmek şeklinde düzenlendi. Müdüre, kurallara uymayan ve adaba riayet göstermeyen öğrencileri, öğretmenlerin uyarısı üzerine yine

⁷⁸ BOA, *MF.MKT*, Nr. 70/5, 7 Eylül 1881.

⁷⁹ Daire-i Adliye'de bulunan hukuk mektebine dersane inşa edildi; BOA, *İ.Ş.D*, Nr. 62/3591, 1 Ocak 1883.

tekrarlayanları; öğretmenler heyeti huzurunda uyarma yetkisi, mektepten kaydı silinmeyi gerektiren hareketlerde bulunan öğrenci için ise; öğretmenler heyeti ile müzakere ederek verilecek kararı Adliye Nezareti'nin izniyle icra edebilme yetkisi verildi. Müdür aynı zamanda her yılsonunda, o yıla ait durumu ve görevleri içinde kalmak kaydıyla gerekli gördüğü değişikliklere ilişkin, Adliye Nezareti'ne bir beyanname vermekle yükümlü kılındı.

Mektebe kabul için; *“Osmanlı tebaasından olmak, 18 yaşından aşağı bulunmamak, Osmanlı lisanı üzerine kıraat ve hitabete sahip olmak, sarf ve nahiv ile mantık, coğrafya ve hesap bilmek, Osmanlı tarihi ve genelden bilgisi olmak ve iyi halk ve ashab-ı siretten olduklarına dair kabul gören ve güvenilir iki kişinin mühürlerini taşıyan kafeletnameyi taşıyor olmak”* şartları aranırdı. Mektebe gireceklerin ismi ve ikametlerini önceden mektep idaresine kayıt ettirmeleri gerektiği gibi bunların gerekli şartları taşıdığı, imtihan heyeti huzurunda belirlenmedikçe kabul edilmezdi. Her yıl bunlar dışında mektebe girmek isteyenler olursa öncelikle sınavda başarılı olanların tercih edilip kabul olunması düzenlendi.

Öğrencilerin imtihan usulü öğretmenler heyeti huzurunda hiçbir iltimas olmaksızın tamamlanması tarafsız ve hakkaniyetle her yıl belirlen zamanda yapılması, kabul edilenlerin isminin sınav heyetinin tutanağı ile öğrenci defterine kaydedilmesi ve mektebe devama yetkili olduklarına ilişkin koçanlı ve numaralı bir belge verilmesi ve bunun müdür tarafından mühürlenmesi gerekli görüldü. Mektebe alınacak öğrenci sayısının her yıl dersler başlamadan önce ilan edileceği ayrıca ifade edildi.

Özürsüz ve kesintisiz olarak sekiz gün mektebe devam etmeyen öğrenci mektebi terk etmiş sayılacaktı. Mektebe üç ay devam eden öğrencilerin ise öğretmenler tarafından verilecek birer devamlılık çizelgesi gereğince her üç ayın başındaki 15 gün içinde devamlarına ilişkin kayıtlarını onaylatması gerekli kılındı. Ders günlerinde hazır bulunan öğrencilerin öğretmenlerinin nezdindeki deftere imza atmaları düzenlendi. Öğrencilerin, mekteb kurallarına uyması zorunluymuş ve aykırı harekette bulunanlara ilgili madde uyarınca işlem yapılacağı belirtildi. Öğrenciler, derslerin başlamasından önce 15 gün içinde isimlerini özel defterlerine kayıt ettirmekle mükellefti. Derslerin başlamasından sonra 10 gün içinde bunu yapmayanlar ve özürsüz olarak sırasıyla 3 defa derse gelmeyenler devamlılık tasdiknamesi alamayacaklardı.

Öğrencilere her sınıfta yılsonu sınavları ve üçüncü yılı tamamlayanlara da ayrı bir mezuniyet sınavı yapılmaktaydı. Sınıf imtihanları öğretmenler heyeti ve müdür tarafından, mezuniyet sınavının ise aleni olarak bu heyete

Adliye Nezareti'nden üç mümeyyiz ilave edilerek yapılması kararlaştırıldı. Her sınıfın yılsonu sınavının sadece o yılın derslerine ilişkin olması ve öğrencinin bu sınava girebilmesi için devamlılık tasdiknamesini ibraz etmesi zorunluydu. Birinci sınıf öğrencisi yılsonu sınavını vermedikçe ikinci sınıfın ilk üç ayı için devamlılık tasdiknamesi alamayacağı gibi ikinci sınıf öğrencisi de o yılın sınavlarını geçmedikçe üçüncü sınıfın ilk üç ayı boyunca devamlılık tasdiknamesine hak kazanmazdı. Üçüncü yıl sınavını veren öğrenci, 1. ve 2. yılın derslerinden yeniden sınava tabi tutulduktan sonra yazılı sınava girmeye hak kazanırdı. Bu yazılı, mezuniyete esas teşkil eder ve hukuki bir meselenin açıklanması ve kanun hükümlerinin uygulanması üzerine mütalaa ve incelemeye ilişkin bir layiha hazırlanması şeklinde yapılırdı. Bu layihalar sınav heyetince mütalaa edilirdi, kabule değer görülenlere müdür tarafından mülakat yapılırdı. Bu mülakatta başarılı olanlara; Adliye Nezareti'nin, sınav yetkililerinin, mektep müdürünün, öğretmenlerin tasdik ve imzalarıyla mezuniyet belgesi verilirdi. Sınavlarda dereceler üç kademe olarak belirlenirdi. En üst; "alüyül âla", orta; "âla, kötü ise; "karibül âla"dır. Sınav sonucu 3. dereceden aşağı olan öğrenci mezuniyete hak edemeyerek bulunduğu sınıfta bir sene daha eğitime mecbur tutulurdu. Layihası kabul görmeyenler veya layihanın içeriğiyle ilgili soruya yeterli cevap veremeyenlere sadece yılsonu şahadetnamesi verilirdi. Bu şahadetnamede müdür ve öğretmenlerin imzalarıyla ve mektebin mührü bulunurdu.

Osmanlı tebaasından olup yukarıda belirtilen derslerin dışında eğitim aldığına dair resmi belgeye sahip olanlar başvuru halinde, mektep tarafından ayrıca bir sınava tabi tutulmadan şahadetname alabilirlerdi.

Mektepten mezun olanlar nizamiye mahkemelerinde bir yıl üye olarak istihdam edildikten sonra Dersaadet ve vilayet mahkemesi üyeliğinde bulunabilir veya adliye hizmetinde kalabilirlerdi. Mezuniyet belgesini alan talebeden deavi vekâletinde bulunmak isteyenler nizamiye mahkemelerinde bir yıl çalıştıktan sonra vekâlet ruhsatnamesine de hak kazanabilirlerdi. Mezuniyet belgesini almayıp da yalnız 3. sınıf yılsonu sınavını vererek mektepten ayrılan öğrenci, nizamiye mahkemesi kaleminde ve sırasıyla mümeyyizliğinde istihdam edilirdi. Üç yılın sonunda mektep şahadetnamesi alamayanlar mahkeme memuriyetlerinde istihdam edilemez ve buradan mezun olmadıkça deavi vekâleti için ruhsatname alamazdı.

Nizamname hükümlerinin geçerliliğinin umumi maarif nizamnamesininin 80 ve 81. maddelerine uygun olarak Darülfünun Osmanlı hukuk şubesinin kuruluşuna kadar geçici olarak devam edeceği ancak hukuk mektebinden

mezun olan talebelerin burada belirtilen haklardan tamamen yararlanacağı hususu nizamnamede özel bir madde ile düzenlendi.

2. Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'nin Gelişimi

1880 yılında kurulan ve günümüze dek gelen bu hukuk mektebinde eğitim kadrosunun Mektebi Sultani bünyesindeki hukuk mektebine oranla büyük ölçüde Türk'leştiği anlaşılmaktadır. Okulun eğitim kadrosunun hemen hemen hepsi bürokrasinin üst kademelerinden gelmekteydi. Hukuk mektebinin ünlü hocaları; Hasan Fehmi, Münif, Kostaki ve İbrahim Hakkı Paşalar ile Büyük Haydar, Ali Şahbaz, Mahmut Esad, Ömer Hilmi ve Ali Haydar Efendiler'di⁸⁰.

Açıldığı yıllarda “*Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa ‘Hukuk muhakemeleri usulü’, Maarif Nazırı Münif Paşa ‘Methal-i İlm-i Hukuk’, Nafta Nazırı Hasan Fehmi Paşa ‘Ticaret Hukuku’, Baş Müddeiumumi Kostaki Efendi ‘Ceza Muhakemeleri Usulü’, İsmail Bey ‘Ceza hukuku’, Sait Bey ‘Roma Tarihi ve Fransızca’, Ömer Hilmi Efendi ‘Mecelle’, Abdüsettar Efendi ‘Arazi Hukuku’ derslerini*” okutmuşlardı⁸¹. Daha sonraki yıllarda derslere Hukuk- Düvel ve Hukuk-ı İdare dersleri de eklendi⁸². 1901 yılında hukuk mektebi öğrencisi olan Celal Nuri Bey, yazılarında “*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Ahkâm-ı Fıkhiye unvanı altında biraz Hukuk-ı Medeniye ve Ceza Kanunnâme-i Hümayûn’u, Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye diye bir miktar ceza hukuku dersi*” gördüğünü ancak mektepte Hukuk-ı Esâsiye dersinin pek okutulmadığını aktarmaktaydı⁸³.

Ders programının içeriğinin belirlenmesinde o dönemlerde önemli tartışmalar yaşandı⁸⁴. Özellikle II. Abdülhamid devrinde hukuk eğitimi

⁸⁰ Bkz. ERK, İstanbul 1954.

⁸¹ İHSANOĞLU, Darülfünun, C. I, s. 154.

⁸² TEKELİ-İLKİN, s. 184.

⁸³ “*Muallimlerden merhum Hakkı Paşa, derslerinde gümrükten mal kaçırırçasına az da olsa Hukuk-ı esâsiyeden bahsetmektedir. Hukuk-ı düvelin tedrisinde sakınca yoktur. Hukuk-ı idarede ancak usûl-i idare şeklinde ve hukuk noktaları dikkate alınmadan okutulmaktadır. Celâl Nuri, bu dersleri önemsiz bulduklarından, hukuk-ı medeniye, cezaiye ve ammeye dâir Paris Darülfünun’undan ders notları getirttiklerini ve bu şekilde ilmi müktesebat kazandıklarını belirtir*”; Celâl Nuri, s. 41-45.

⁸⁴ “*... önemli katkıları olan bundan dolayı birçok kişi tarafından ilerleme taraftarı olarak gösterilen Büyük Ali Haydar Efendi hakkında en önemli eleştiri, hukuk mektebinde Roma Hukuku dersinin çıkartılmasını istemesinden dolayıdır. Bu konuya Said Paşa, Hâtrât’ında şu şekilde değinmektedir: “Gariptir ki... terakkî taraftarı bildiğimiz ulemâdan Ali Haydar Efendi bir gün nezdime gelip: -Hukuk mektebinde Roma Hukuku tadrîs olunuyor; haberiniz*

denetim altına alındı ve ders programına önemli müdahaleler yapıldı. Örneğin sakıncalı görülerek Münif Paşa'nın Medhal-i İlm-i Ulum dersi yasaklandı⁸⁵.

Hukuk mektebi Adliye Nezareti'ne bağlı olarak uzun yıllar eğitime devam ettikten sonra 1886 yılında malvarlığı ve gelirleriyle birlikte⁸⁶ Maarif Nezareti'nin idaresine devredildi⁸⁷. Bununla birlikte hukuk mektebinin Adliye Nezareti'yle olan bağlantıları tamamen kopmadı. Örneğin iki nezaret arasında mezun öğrencilere diploma verilmesine ilişkin yazışmalar devam etti, okulu bitiren öğrencilerin dava vekili olarak veya başka alanlarda görevlendirilmesi ve okulu bitirenlerin sınava tabi tutulması gibi işlemler yine Adliye Nezareti'ne bırakıldı⁸⁸.

İlk hukuk mektebi Darülfünun'un bir şubesi olarak açıldı. Ancak Darülfünun'un normal bir gelişme gösterememesi yüzünden İkinci Meşrûtiyet dönemine kadar bağımsız bir okul olarak devam etti. Hukuk mektebinin Darülfünun'a bağlanması ise 1909 yılında gerçekleşebildi ve bu tarihte adı hukuk fakültesi olarak değiştirildi⁸⁹.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin özellikle Tanzimat'la birlikte her alanda yaşadığı değişimin etkilerinin belki de en çok hissedildiği alan hukuk alanıdır. Kanunlaştırma faaliyetleri ve yargı teşkilatındaki yenilikler, getirilen kuralların ve kurumların anlaşılmasında ve uygulanmasında acil olarak batı formunda yetişmiş hukukçulara ihtiyaç hissettirdi. Klasik eğitimin bu alanda yeterli olmaması mükellef kişilerin yetişmesini sağlayacak yeni eğitim

var mı? Tahkik ve menetmelisiniz- zımnında ihtarda bulunmuş idi. Molla Hüsrev'in eyd-i ulemâda mütedâvil olan Mir 'ât ve Mirkat'i Roma Usûl-i Hukuku'na mutâbakat etmiyor mu? Cevâbıyla muârizin ifâdesini geçiştirdim." Sait Paşa'nın bile Ali Haydar Efendi tarafından yapılan Roma Hukuku dersinin kaldırılması teklifine hayret ettiğini belirtmektedir. Oysaki bu ve benzeri teklifler dönemin uleması tarafından sürekli yapılmaktaydı. Ali Haydar Efendi gibi devrin en önemli aydınlarından birisinin böyle bir teklifi yapması gerçekten şaşırtıcı olmuştur. Zira o dönemde hukuk mektebinde Roma Hukuku ile mukayeseli olarak islenmesi İslam Hukuku'nun daha iyi anlaşılmasını sağlayabilmekteydi"; ÜNAL, s. 136.

⁸⁵ TEKELİ-İLKİN, s. 184.

⁸⁶ Maarif'e bağlanan hukuk mektebi için ihdas edilmiş olan bir takım varidatın da nezarete intikali Adliye Nezareti'ne bildirildi; BOA, *MF.MKT*, Nr. 92/82, 26 Kasım 1886.

⁸⁷ Vâridât ve masârifât-ı devletin husûl-ı tevazünü eshâbının müzâkeresine memur komisyon-ı mahsusdan tanzim edilen mazbatadaki, Adliye Nezâreti'ne bağlı olan hukuk mektebinin Maarif Nezâreti idâresine verilmesi hususu kabul edildi; BOA, *MV*, Nr. 13/42, 27 Ekim 1886.

⁸⁸ Hukuk mektebi bütünleme sınavında başarılı olan öğrencilere diplomalarının verildiğinin Adliye Nezareti'ne bildirildi; BOA, *MF.MKT*, Nr. 121/16, 18 Eylül 1890.

⁸⁹ İHSANOĞLU, Darülfünun, C. I, s. 156.

kurumlarını zorunlu kıldı. Böylelikle hukuk mekteplerinin doğuşu hızlandı ve gerçekleştirildi.

Yüksek öğrenim seviyesindeki ilk hukuk mektebinin o dönemde Mekteb-i Sultani bünyesinde açılması isabetliydi. Zira batıdan iktibas edilen kanunlara ilişkin eğitimin, batı dilinin kullanıldığı bu okulda başlatılması varolan alt yapının değerlendirilmesi ve en önemlisi eğitmen sorununun halli anlamına gelmekteydi. Hukuk-ı Sultani’de başlayan hukuk eğitimi, eğitimin oturup yerleşmesi için çok da zaman geçmeden ancak batı hukukunun giderek anlaşılması ve kabullenilmesi için yeterli bir zaman geçtikten sonra Adliye Nezareti bünyesindeki Mekteb-i Hukuk-ı Şahane’de devam ettirildi. 1886 da idaresi Marif Nezareti’ne devredilen Hukuk-ı Şahane’de, öğretim kadrosunun büyük oranda Türkleştiği, öğrenci portföyünün de renklendiği göze çarpmaktadır.

Hukuk-ı Şahane açılır açılmaz Darülfünun bünyesinde kurulan Hukuk-ı Sultani’nin buraya nakledilmesi ve hukuk eğitiminin uzun bir dönem Darülfunun’dan bağımsız olarak devam ettirilmesi ise oldukça ilginçtir.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde kurulan ve günümüz hukuk eğitiminin temelini oluşturan hukuk mekteplerinin Türk hukuk tarihinde önemli bir yer teşkil ettiği kuşkusuzdur. Zira hukuku uygulayacak ehil kişileri yetiştiren bu kurumların batı hukukunun benimsenmesindeki katkıları da göz ardı edilmez.

KAYNAKLAR

Belgeler

BOA, *MF.MKT*, Nr.13/23.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 11/125.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 12/42.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 121/16.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 70/5.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 92/82.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 68/53.

BOA, *MV*, Nr. 13/42.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 70/5.

BOA, *İ.DH*, Nr. 682/47561.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 31/78.

BOA, *MF.MKT*, Nr. 70/50.

BOA, *İ.DH*, Nr. 808/65344.

BOA, *İ.DH*, Nr. 686/47801.

BOA, *İ.DH*, Nr. 682/47568.

BOA, *İ.ŞD*, Nr. 62/3591.

BOA, *i.MMS*, Nr. 134/5728.

Düstur, I. Tertip, C. III, s. 438-448.

Düstur, I. Tertip, C. IV, s. 444-450.

Kitap ve Makaleler

AHMED CEVDET PAŞA, Sultan Abdülhamid'e Arzlar, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 2010.

AHMED CEVDET PAŞA, Tezâkir, yay. Cavid Baysun, C. 1, Ankara 1991.

AKMAN, Mehmet, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora

Tezi”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sa. 1, Yıl 2006, s. 65-86.

AKYILDIZ, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856), İstanbul 1993.

ANTEL, Sadrettin Celâl, “Tanzimat ve Maarifi”, Tanzimat 1, İstanbul 1999.

BELGESAY, Mustafa Reşit, “Tanzimat Ve Adliye Teşkilatı”, Tanzimat 1, İstanbul 1999.

BERKES, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul 2002.

BİLGİŞ, Şevket Mehmedali, Türk Ticaret Hukuku Prensipleri, Ankara 1936.

BİRSEL, Cemil, “Öğrenirken ve Öğretirken Beraber” Ebül’ulâ Mardin’e Armağan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul 1944, s. 23-109.

BOZKURT, Gülnihal, Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi, Ankara 1996.

BOZKURT, Gülnihal, “Türkiye’de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi”, Hukuk Öğretimi Sempozyumu, 13-14 Mayıs 1993, ed: Adnan Güriz, Ankara 1993, s. 51-70.

Celâl Nuri, “Fenn-i Hukuktaki İnkılâb Hakkında Musahebe”, Ceride-i Adliye, Sene. 1, Sa. 1, Ocak 1922.

CİN, Halil-AKYILMAZ, Gül, Türk Hukuk Tarihi, Ba. 4, Konya 2011.

DAVISON, H. Roderic, Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876, çev. Osman Akınhay, C. 2. İstanbul 1997.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat ve Sonrası, İstanbul 2004.

ENGELHARDT, Tanzimat ve Türkiye, çev. Ali Reşad, İstanbul 1999.

ENGİN, Vahdettin, “Mekteb-i Sultani Bünyesi’nde Darulfünun-ı Sultani’nin (Galatasaray Üniversitesi) Kurulması”, (agsfrance.free.fr/pdf/darulfununusult), 20.11.2011.

ERGİN, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, C. II, İstanbul 1940.

ERK, H. Basri, Meşhur Türk Hukukçuları, İstanbul 1954.

GEDİKLİ, Fethi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu?, ÜHFM, C. LXIX, Sa. 1 - 2, İstanbul 2011, s. 91-104.

GİBB, H.A.R-BOWEN, Horold, Islamic Society and the West, London 1957.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani”, Belleten, LVII/218, Nisan 1993, s. 699-738.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, Darülfünun, C. I, İstanbul 2010.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, 150. Yılında Tanzimat, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.

KOÇER, Hasan Ali, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), İstanbul, 1991.

KUBALI, H.Nail, XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren, Türkiye’de Mukayeseli Hukukun Gelişmesi ve Mukayeseli Araştırmaların Bugünü, İstanbul 1973.

LEWİS, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, çev. Metin Kıratlı, Ankara 1970.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293=1877, haz. Hakkı Tarık US, İstanbul 1939.

OĞUZ, Arzu, “Türk Medenî Hukuku’nun Gelişim Çizgisi ve Karşılaştırmalı Hukukun Rolü”, AÜHFD, C. 55, Sa. 1, 2006, s. 195-205.

ÖZTUNA, Yılmaz, Tanzimat Paşaları Ali ve Fuad Paşalar, İstanbul 2006.

ÖZSUNAY, Ergun. Karşılaştırmalı Hukuka Giriş, İstanbul 1976.

PAKALIN, M. Zeki, Sicill-i Osmani Zeyli, VIII, TTK, Ankara 2008.

SADRAZAM ALİ PAŞA, Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi, yay. Fuat Andıç-Süphan Andıç, İstanbul 2000.

TANER Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, Tanzimat 1, İstanbul 1999.

TDVİA, “Mekteb-i Sultani”, C. 13, İstanbul 1996.

TEKELİ, İlhan-İLKİN Selim, Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve

Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara 1993.

UNAT, Faik Reşid, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

ÜNAL, Uğur, “Osmanlı Hukukçularından Büyük Ali Haydar Efendi (1837-1903) Hayatı ve Çalışmaları”, AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 26, Sa. 41, 2007, s. 131-143.(www. dergiler.ankara.edu.tr.), 28.03. 2012.

VELDET, Hıfzı, Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat 1, İstanbul 1999.

YOLALICI, M. Emin, “Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, OTAM, Sa. 5, Ankara 1994, s. 435-473.

YOLALICI M. Emin, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, Osmanlı, V. Ankara 1999, s. 281-296.